

Interpretatie, beeld en verbeelding in de geschiedschrijving van de Gouden Eeuw

H. F. K. VAN NIEROP

The Embarrassment of Riches is een opmerkelijk boek. In de Verenigde Staten en Groot-Brittannië is het onmiddellijk een bestseller. Vertalingen in het Frans, Duits, Italiaans, Zweeds, Spaans en Portugees staan op stapel. De vertaling in het Nederlands, verschenen in een hier te lande ongehoord grote oplage van 35.000 exemplaren, is bij het ter perse gaan van dit nummer zo goed als uitverkocht¹. Het boek wordt druk besproken, mede door een goed georganiseerde publiciteitscampagne rond de uitgave van de vertaling. Sommigen beschouwen het als een meesterwerk, anderen hebben grote reserves; niemand vindt het een onbelangrijk boek. Hier is immers een poging gedaan tot interpretatie van een hele beschaving. Dat is een zeldzaam verschijnsel in de tegenwoordige geschiedschrijving. Bovendien gaat het boek over de meest spectaculaire eeuw in de Nederlandse geschiedenis. Voor zo'n ambitieuze onderneming is moed nodig, en het is hoe dan ook de moeite waard kennis te nemen van het resultaat. Maar ambitieuze ondernemingen leveren zelden louter applaus op. Onder de recensenten en degenen die het boek gelezen hebben, tekenen zich uitgesproken voor- en tegenstanders af. Dat is jammer, want een afgewogen oordeel over *The Embarrassment of Riches* zou moeten luiden dat er weliswaar het een en ander op is aan te merken, maar dat het ook een oorspronkelijk, vernieuwend en stimulerend werk is².

The Embarrassment of Riches is een van de weinige globale interpretaties van de Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw sinds het verschijnen van Huizinga's bekende en invloedrijke opstel *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw*³. In zijn interpretatie is Schama in staat een stap verder te gaan dan zijn beroemde voorganger, omdat hij aansluit bij een nieuwe ontwikkeling in de geschiedwetenschap. De 'nieuwe' culturele geschiedschrijving gaat uit van een symbolische interpretatie van het begrip cultuur⁴. Bij het creëren van hun fysieke en mentale omgeving voorzien mensen die omgeving tegelijk van betekenis. Die betekenis, gevat in gedrag en ritueel, in taal en teksten, in afbeeldingen, gebruiksvoorwerpen en kleding, is voor leden van de cultuurgroep direct begrijpelijk. Maar voor buitenstaanders (zoals antropologen of historici) zijn deze tekens vooralsnog duister. Het is de taak van de onderzoeker de code te ontcijferen. Cultuur is in deze zienwijze dus een communicatiesysteem, een geheel van tekens en symbolen. Het is de 'cultuur' die de antropoloog in de binnenlanden van Afrika aantreft. Het is cultuur, maar geen Cultuur. De nieuwe cultuurgeschie-

1 S. Schama, *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw* (Amsterdam, 1988).

2 Dit is ook de conclusie van de recensie van E. de Jongh in: *NRC Handelsblad. Cultureel Supplement* (21-8-1987) 5.

3 *Verzamelde werken*, II (Haarlem, 1948) 412-507. Vergelijk ook het minder ambitieuze maar oorspronkelijke en degelijke werk van A. Th. van Deursen, *Het kopergeld van de Gouden Eeuw* (4 dln.; Assen, 1978-1980). J. L. Price, *Culture and Society in the Dutch Republic during the 17th Century* (Londen, 1974) behandelt de plaats van schilderkunst en literatuur binnen de Nederlandse 'cultuur'. Deric Regin, *Traders, Artists, Burghers. A Cultural History of Amsterdam in the 17th Century* (Assen, 1976) is minder geslaagd.

4 Vgl. L. Stone, 'The Revival of Narrative', in: *Idem, The Past and the Present* (Londen, 1981) 75-96 en P. Burke, 'Cultural History: Past, Present and Future', *Theoretische Geschiedenis*, XIII (1986) 187-196 (themanummer over 'cultuurgeschiedenis in veranderend perspectief'); en recent *Idem, The Historical Anthropology of Early Modern Italy. Essays on Perception and Communication* (Cambridge, 1987) hoofdstuk I.

denis (of mentaliteitsgeschiedenis) is een van de interessantste ontwikkelingen in de recente geschiedschrijving. Schama heeft deze benadering toegepast op de Nederlandse Gouden Eeuw, en dat alleen al is de moeite waard.

Als mijn waardering uitsluitend betrekking zou hebben op Schama's vraagstelling, zou zij dodelijk zijn. Maar Schama heeft ook de weg gewezen naar een belangrijke methodologische vernieuwing. Hoe kunnen wij weten wat de betekenis van de symbolische wereld van het verleden was? Dit is het belangrijkste vraagstuk waarvoor de 'nieuwe' culturele historici zich gesteld zien. Clifford Geertz noemde zijn methode 'thick description', ofwel de gedetailleerde beschrijving van gedrag (meestal van één enkele gebeurtenis) in zijn totale maatschappelijke en culturele context⁵. De procedure bestaat uit het opbouwen van een betoog waarin zoveel mogelijk verbindingen tussen ogenschijnlijk geïsoleerde culturele verschijnselen aan het licht worden gebracht. Losse fysieke en mentale 'feiten' worden zo in een bredere samenhang gebracht; het hangt van de eruditie en van de verbale overredingskracht van de auteur af of hij de lezer kan overtuigen dat zijn interpretatie plausibel is. In wezen verschilt deze benadering overigens niet radicaal van wat gangbaar is in de 'traditionele' geschiedschrijving, bijvoorbeeld in een verhandeling over de 'oorzaken' van de eerste wereldoorlog. Die oorzaken bestaan immers niet werkelijk. Het zijn constructies van de ordenende geest van de onderzoeker, bedoeld om structuur aan te brengen in een werkelijkheid die zelf chaotisch is. Hoe meer verbanden tussen losstaande feiten de onderzoeker kan aanleggen, des te overtuigender is zijn interpretatie. Maar uiteindelijk bestaat de samenhang alleen in het betoog, al geeft dit de onderzoeker geen vrijbrief om erop los te fantaseren⁶.

De filosofische status van historische kennis hoeft ons hier verder niet bezig te houden. Het is echter duidelijk dat de historicus vastere grond onder de voeten heeft indien hij *in het verleden zelf een sleutel* vindt die de symbolische code van die vergane cultuur kan ontcijferen. Wanneer een tijdgenoot zelf uitlegt waarop de symbolen en rituelen van zijn cultuur (naar zijn mening) betrekking hebben, wordt onze interpretatie een stuk minder willekeurig. Schama heeft zo'n sleutel gevonden in het gebruik van iconologie en emblematiek. Onder kunsthistorici en geïnteresseerde museumbezoekers is het een gemeenplaats dat het vroeger veel geroemde 'Hollandse realisme' lang zo realistisch niet was als men vroeger dacht⁷. Vooral in de zogenaamde genreschilderkunst, maar ook in andersoortige schilderijen en prenten, blijken onder schijnbaar alledaagse, banale afbeeldingen allerlei moralistische of religieuze boodschappen schuil te gaan. Die berichten kunnen tamelijk nauwkeurig worden gedecodeerd door te rade te gaan bij embleemboeken, waarin een plaatje een veelal moraliserend versje illustreert. Ook bestonden er voor schilders bestemde voorbeeldboeken, waarin uiteengezet werd hoe bepaalde abstracte begrippen allegorisch uitgebeeld dienden te worden, zoals Ceasare Ripa's *Iconologia* uit 1593. Dit is allemaal niet schokkend, maar Schama is

5 Clifford Geertz, 'Thick Description: Toward an Interpretive Theory of Culture', in: *Idem, The Interpretation of Cultures. Selected Essays by Clifford Geertz* (New York, 1973) 3-30. Voorbeelden van deze werkwijze zijn Geertz' beroemde opstel over het Balinese hanengevecht ('Deep Play: Notes on the Balinese Cockfight', *ibidem*, 412-453) en Robert Darnton, 'Workers Revolt: the Great Cat Massacre of the Rue Saint-Séverin', in: *Idem, The Great Cat Massacre and other Episodes in French Cultural History* (New York, 1984) 75-104.

6 De ondertitel van Schama's boek luidt dan ook terecht: *An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age*. De ondertitel van de Nederlandse uitgave, *De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw*, is misleidend.

7 J. Bruyn, 'Het probleem van het realisme in de zeventiende-eeuwse Hollandse kunst van Huizinga tot heden', *Theoretische Geschiedenis*, XIII (1986) 209-218.

bij mijn weten de eerste historicus die deze kunsthistorische techniek gebruikt in een poging om de mentale wereld van een hele cultuur te reconstrueren. Zijn boek is overvloedig geïllustreerd met niet minder dan 314 afbeeldingen. Deze zijn niet, zoals zo vaak gebeurt, achteraf bijeengegaard om een al vaststaande tekst te verluchten. Ze vormen een onmisbaar onderdeel van het betoog. Natuurlijk is de iconologie geen techniek die probleemloos kan worden toegepast en het vraagstuk van de 'juiste' interpretatie blijft levensgroot aanwezig. Zo lijkt mij Nicolaes Maes' dienstmeid die penen schilt geen instructie in de huishoudelijke deugden, maar veeleer een — vermoedelijk afkeurende — seksuele toespeling (559-560). En een prent in Cats' *Spiegel van de oude en de nieuwe tyt*, getiteld 'schoon voortgedaen is half vercocht', waarop een meisje haar moeder overreedt een fraai uitgedoste pop voor haar te kopen, is beslist geen 'wholly innocent celebration of childish pleasure' (506). Want op de achtergrond trekt een jonge vrouw (een prostituée?) op analoge wijze de aandacht van een mannelijke voorbijganger. Zo zullen er wel meer interpretaties aanvechtbaar blijken te zijn; waar het mij echter om gaat is dat Schama laat zien hoe de bestudering van schilderijen en prenten een bruikbaar hulpmiddel kan zijn bij de interpretatie van de Nederlandse cultuur van de zeventiende eeuw. Een aantal problemen blijft daarbij overigens onaangeroerd. Was de kennis van de symbolische betekenis van prenten en schilderijen werkelijk zo wijd verbreid als Schama suggereert, of bleef hij beperkt tot schilders en connaisseurs? Kunnen ook heel specifieke iconografische toespelingen vervluchtigen tot clichés, waarvan niemand meer de betekenis kent?

Overigens is slechts een deel van het boek gebaseerd op iconografisch onderzoek. Daarnaast neemt Schama vaak zijn toevlucht tot de beproefde middelen van eruditie en retoriek. En hoeveel bewondering men ook kan hebben voor zijn brede belezeneid, overtuigend is hij niet altijd. Meteen al in het eerste hoofdstuk roept hij scepsis op wanneer hij één van de wezenlijke kenmerken van het Nederlanderschap lokaliseert in de gemeenschappelijke strijd tegen het water. Dat zou dan onder andere moeten blijken uit de beruchte waterkelder in het Amsterdamse tuchthuis, waar de gevangenen letterlijk moesten pompen of verzuipen. Aan het einde van deze passage moet Schama met tegenzin toegeven dat die hele watercel wel eens een mythe zou kunnen zijn. Maar geen nood: het historisch belang wordt er niet geringer op, want 'in the realm of culture ... belief and utterance were as potent realities as tangible action' (24). De moeilijkheid is natuurlijk dat er geen tijdgenoot is die dit natte foltermiddel, mythisch of werkelijk, ooit in verband heeft gebracht met wat Schama 'the Dutchness of Dutch culture' noemt. De samenhang bestaat uitsluitend in Schama's interpretatie. Dit soort twijfels blijven de lezer door het hele boek bestoken. Was het journaal van schipper Bontekoe werkelijk een bestseller omdat de lezers de spanning herkenden tussen de uitdagende overdaad van het rijk uitgeruste VOC-schip en de rechtvaardige goddelijke straf (de brand en de schipbreuk) voor zoveel *hubris*, een spanning die Schama kenmerkend acht voor de hele Nederlandse cultuur? Schama kan die samenhang niet in de bronnen documenteren; en het herlezen van het scheepsjournaal brengt ook geen uitkomst. Zou het succes van Bontekoes journaal niet tot een soort antropologische constante te herleiden zijn, zoals sensatiezucht, of het verlangen de eigen veiligheid en geborgenheid te accentueren door het contrast met gevaar en ondergang?

E. Gombrich heeft er terecht tegen gewaarschuwd op zoek te gaan naar een of ander Hegeliaans 'wezen' van een beschaving. Een cultuur kan beter beschreven worden door de lokalisering van een groot aantal partiële samenhangen⁸. Sinds Huizinga is het gebruikelijk

8 E. H. Gombrich, *In Search of Cultural History* (Oxford, 1969).

het essentiële kenmerk van de Nederlandse beschaving in de zeventiende eeuw te zoeken in haar 'burgerlijke' karakter⁹. Hiertegen is, behalve de meer algemene bezwaren van Gombrich, nogal wat in te brengen. De belangrijkste tekortkoming van deze duiding lijkt mij de onbepaaldheid van het begrip 'burgerlijk'. Moeten we denken aan een negentiende-eeuwse *bourgeois*, een door Marx en Weber ontworpen type gekenmerkt door economisch rationalisme en een 'protestantse' ethiek van spaarzaamheid en hard werken? Betekent burgerlijk staatsburgerlijk (of stadsburgerlijk, poorterlijk), onder verwijzing naar de in de Italiaanse renaissance ontwikkelde 'burgerlijke' (*civic*) deugden? Of betekent het alleen maar stedelijk, of niet-adellijk? Het is van belang te zien hoe Schama dit vraagstuk aanpakt.

Meteen al aan het begin van het boek laat Schama er geen twijfel over bestaan dat hij de economische duiding van de Nederlandse cultuur als *bourgeois* verwerpt. 'For the burgher was a citizen first, a *homo oeconomicus* second' (7). Het eigenlijke onderwerp van het boek is datgene wat de Nederlanders samenbond tot Nederlanders, hun patriotisme en staatsburgerschap (*civism*). 'My subject is the community of the nation, an entity supposed not to have existed before the French Revolution' (6). De sociale lokalisatie van deze 'Nederlandse' cultuur is breed. Schama verwerpt het strakke onderscheid tussen elite-cultuur en volkscultuur, en suggereert dat de Nederlandse cultuur gedragen werd door de elite en de 'brede middenstand'. Dat is geen onaannemelijk voorstel, maar het blijft een suggestie die niet onderzocht, laat staan bewezen wordt. Waar de grenzen liggen tussen degenen die deel hadden aan deze cultuur en degenen die dat niet hadden, blijft overigens onduidelijk. Ook de geografische positie van deze cultuur roept vragen op: waar 'Nederlands' (*Dutch*) staat moet blijkaar 'Hollands' gelezen worden, en dan gaat het eigenlijk nog alleen over de steden.

Deze cultuur wordt volgens Schama gekarakteriseerd door een aantal kenmerken, zoals de samenbindende strijd tegen het water ('morele geografie'), properheid, de tegenstelling tussen het huiselijke leven en de boze buitenwereld, en een liefhebbende houding jegens kinderen. Maar er was één obsessie die al deze verschillende uitingen onderling verbond, en dat was 'the moral ambiguity of good fortune', de spanning tussen de fabelachtige materiële welvaart die de Republiek in de zeventiende eeuw ten deel viel en de gedachte dat zoveel geluk moreel onaantvaardbaar was: de 'embarrassment of riches', de 'overvloed en onbehagen' uit de titel¹⁰.

Dat is een oorspronkelijke gedachte en het is de moeite waard deze collectieve geesteshouding eens nauwkeuriger te bekijken. Er is geen enkel begrip dat deze dubbelzinnige houding tegenover geluk en voorspoed in één woord samenvat — op het eerste gezicht ook niet 'burgerlijk' in een van zijn vele betekenissen. Toch heeft het model iets vertrouwd. Waar hebben we dit eerder gezien? De 'embarrassement of riches' blijkt bij nader inzien het nauwkeurige tegendeel, het anti-model, te zijn van Lawrence Stones beschrijving van de

9 'Nederland's geestesmerk', *Verzamelde werken*, VII (Haarlem, 1950) 287 en recent J. L. Price, 'Sicklied o'er with the Pale Cast of Thought'. Theoretical and Practical Problems Concerning the Social History of Dutch Culture in the Seventeenth Century', *Theoretische Geschiedenis*, XIII (1986) 247-258. Price karakteriseert de Republiek hier als een overgang tussen de overwegend aristocratische samenleving in het middeleeuwse en vroeg-moderne Europa, en de volledig ontwikkelde *bourgeois* maatschappijen van de negentiende eeuw (252).

10 In een wat premature advertentie kondigde de uitgever het boek een aantal jaren geleden aan onder de naar mijn smaak elegantere titel *Affluence and Anxiety*.

aristocratische cultuur van 'conspicuous expenditure'¹¹. Want voor een edelman bestond er geen morele dubbelzinnigheid waar het zijn fortuin betrof. Hij was rijk en machtig, omdat hem dat volgens goddelijk en menselijk recht toekwam. Zijn 'eer' en reputatie waren zelfs direct afhankelijk van het niveau van zijn uitgaven. En die uitgaven waren alleen maar functioneel voor zover ze openbaar waren. De sociale status van een edelman was recht evenredig met de mate waarin hij zijn rijkdom publiekelijk ten toon stelde. In de aristocratische mentaliteit hadden vrijgevigheid en pronk voorrang boven spaarzaamheid en zuinigheid. De fortuinlijke, maar moreel gekwelde Hollandse 'burgers' zijn dus de tegenvoeters van de pronkzuchtige aristocratie; en zo zijn we weer terug bij het uitgangspunt, het 'burgerlijke' karakter van de Nederlandse beschaving. Maar het aardige is dat het begrip 'burgerlijk' nu een duidelijker inhoud heeft gekregen.

Dit zijn slechts enkele overwegingen waarom ik *The Embarrassment of Riches* geboeid gelezen heb. Er is natuurlijk meer te noemen. Schama is een meester in het blootleggen van de dubbele bodem, het paradoxale dat alle menselijke omstandigheden kenmerkt. Het boek zit vol speelse invallen en onverwachte samenhangen. Soms zijn die gebaseerd op oorspronkelijk onderzoek, zoals bijvoorbeeld het hoofdstuk over kinderen, waarin de bekende stelling van Philippe Ariès voor de Republiek getoetst èn op overtuigende wijze verworpen wordt, en dat daarmee een pijnlijke lacune in de geschiedschrijving vult. Maar dikwijls zijn die ideeën alleen maar suggesties, die duidelijk maken hoeveel er nog onderzocht moet worden.

Het is goed dat er over een groot onderwerp zo nu en dan een groot overzichtswerk wordt geschreven. Daarin kunnen nieuwe inzichten worden losgelaten op oude feiten, kan de stand van kennis nog eens worden samengevat en, zeker niet het onbelangrijkste, daarin kan duidelijk gemaakt worden waar de gaten in onze kennis zich bevinden. Hoewel Schama meer de neiging heeft die gaten verbaal toe te dekken dan ze te markeren, zal zijn boek ongetwijfeld aansporen tot nieuw onderzoek. Daarom is dit een oorspronkelijk, vernieuwend en stimulerend werk.

11 Lawrence Stone, *The Crisis of Aristocracy 1558-1641* (Oxford, 1965), in het bijzonder hoofdstuk X. Natuurlijk is Stone's ideaaltype van de aristocratische mentaliteit zelf al het spiegelbeeld van een Weberiaanse *bourgeois-mentality*. Vgl. ook Peter Burke, 'Conspicuous Consumption in Early Modern Italy', in: *The Historical Anthropology of Early Modern Italy*, 132-149.

RECENSIEARTIKEL DOOR H. SCHILLING

Mit der gleichzeitigen Veröffentlichung von drei mittelstarken Bänden zum politischen Denken des niederländischen 17. Jahrhunderts, namentlich zum Werk der Brüder Pieter und Johan de la Court, wurde 1986 die Reihe *Bibliotheca Historico-Politica* (BHP) eröffnet, die von der Holland University Press betreut wird. Der Entstehungsgeschichte dieser drei Bände und der Vita von zwei der beteiligten Herausgeber beziehungsweise Bearbeiter (H. W. Blom und I. W. Wildenberg) ist zu entnehmen, daß die Centrale Interfaculteit der Erasmus Universiteit in Rotterdam bei diesem Unternehmen eine wichtige Rolle spielte.

Die Neubegründung einer wissenschaftlichen Reihe läßt aufmerken. Welche kultur- und wissenschaftspolitischen Strömungen treten hier zutage? Im vorliegenden Fall wird die Aufmerksamkeit zusätzlich geweckt durch die programmatische Zusammenbindung zweier Begriffe, die in der jüngeren Wissenschaftsgeschichte eher auf Distanz gebracht wurden. Das war eine Gegenbewegung gegen die 'traditionelle Geschichtswissenschaft', verstanden als Wissen von den politischen Ereignissen und politischen Zuständen in der Vergangenheit, als vergangene Gegenwart der eigenen politischen Existenz des Individuums oder des Staatsvolkes. Als dann mit der 'sozialwissenschaftlichen Wende' unseres Faches die Gesellschaft als vornehmstes Objekt historischen Interesses entdeckt wurde, sah sich mancher einer aufgerufen, die Zöpfe der Politikgeschichte abzuschneiden, um unbekümmert und freien Blickes mikro- und makrosoziologische Prozesse studieren zu können. Wer darauf beharrte, daß die Geschichte der politischen Institutionen und des politischen Denkens unverzichtbar sei, und zwar sowohl für die Erschließung historischer Gesellschaften als auch für die Eröffnung realistischer Handlungshorizonte in der Gegenwart, galt leicht selbst als ein Relikt der Perückenzeit.

Dabei wurde übersehen, daß gute Politikhistoriker stets die Gesellschaft und die inneren Verschränkungen zwischen ihrer politischen und sozialen Verfaßtheit im Auge hatten, wie umgekehrt eine wirklich gute Gesellschaftsgeschichte nur gelingen kann, wenn die Dimension des Politischen in ihrer institutionellen wie geistigen Qualität nicht vernachlässigt wird. Das gilt in einem besonderen Maße für das 'vormoderne', alteuropäische System, als Staat und Gesellschaft noch nicht auseinandergetreten waren und 'societas civilis' sowohl die politische als auch die gesellschaftliche Dimension des menschlichen Zusammenlebens meinte. Hinzu kam die — in der modernen Welt der jüngeren Neuzeit ebenfalls aufgehobene — innere Verschränkung dieser 'societas civilis' mit der Kirche, die auf der systemimmanenten Verzahnung von Politik und Religion basierte ¹.

* G. O. van de Klashorst, H. W. Blom, E. O. G. Haitsma Muijer, *Bibliography of Dutch Seventeenth Century Political Thought: An Annotated Inventory, 1581-1710* (*Bibliotheca Historico-Politica* (BHP) I; Amsterdam: APA-Holland University Press, 1986, xix + 162 blz., f42,40, ISBN 90 302 1161 X); I. W. Wildenberg, *Johan en Pieter de la Court (1622-1660 en 1618-1685): Bibliografie en receptiegeschiedenis. Gids tot de studie van een oeuvre* (*Bibliotheca Historico-Politica* (BHP) II; Amsterdam: APA-Holland University Press, 1986, xiii + 180 blz., f42,50, ISBN 90 302 1162 8); H. W. Blom, I. W. Wildenberg, ed., *Pieter de la Court in zijn tijd: Aspecten van een veelzijdig publicist (1618-1685)* (*Bibliotheca Historico-Politica* (BHP) III; Amsterdam: APA-Holland University Press, 1986, xiv + 198 blz., f42,50, ISBN 90 302 1163 6).

1 In Ländern, die wie Deutschland aufgrund ihrer spezifischen historischen Erfahrung (Multiterritorialität und Trikonfessionalität) sowohl eine starke und erfolgreiche rechts- und verfassungs-